

Néhány megjegyzés faneveinkről

(*Bükk, dió, gyertyán, gyümölcsény, gyűrűfa, éger, kőris, mogyoró, tölgy*)*

I. A fanevekről

A fanevek jelentős szerepet játszanak az egy nyelvet beszélők történetének rekonstrukciójában. Közismert, hogy a különféle őshazák, így az indoeurópai vagy az uráli népek ősi tartózkodási helyeinek lokalizációjában régóta fontos, bár módszertanilag néha vitatott szerepet játszanak a fanevek. Az alábbi cikkemben egy sokkal későbbi korszakkal, a vándorlások és a honfoglalás idejével fogok foglalkozni, bár nem tudom teljesen megkerülni az általánosabb tanulságok levonását sem. A kiindulópontot *bükk* fanevünk eredetének vizsgálata adta.

Bükk

A magyar és a török szót elsőnek talán KÖPPEN vetette össze (Geographische Verbreitung der Holzgewächse des europäischen Russlands und des Kaukasus. 1—2. St. Petersburg, 1888—1889. 2: 161. [Beiträge zur Kenntniss des Russischen Reiches und der angrenzenden Länder Asiens. Dritte Folge, Bd. 5—6.]). Mint írja: „Tatarisch (in der Krim, und zwar im Gebirge): *Bik*”, majd egy jegyzetben hozzáfűzi „Vielleicht den Gothen entlehnt, die lange Zeit in der Krim gesessen. — Magyarisch auch *Bük, Bik*”. Felhívja a figyelmet, hogy a Krim déli partján a fa *Oxeja*, ami a fa görög neve.

A magyar kutatásban elsőnek MUNKÁCSI (Adalékok a magyar nyelv régi török és mongol elemeihez [második közlemény]: NyK. 32. 1902: 384) magyarázta a *bükk* szavunkat törökből, de ezt GOMBOCZ (Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache. Helsinki, 1912. 214) elvetette, és a németből eredeztette. Ezzel a nézettel többen vitatkoztak, így KNEZSA is, aki (A magyar nyelv szláv jövevényszavai. Bp., 1955. 805) kissé bővebben indokolja, hogy mi szól a német és a szláv eredet ellen: „Eredete nincs tisztázva. Német nem lehet, mert (hangtani okokon kívül) német eredetű fanév a magyarban nincs. A szláv *buky* (erről vö. BEW I, 99) ellen szól a magyar szó következetes régi *i*-je, amelyet *u*-ból magyarázni nem lehet (így Leschka, SIEI 66, MEW 12, ellene ETSz I, 591, SzófSz). — Mariánovics Nyr 46: 25 azonban a csehre gondol, ahol ugyanis *u > i* hangfejlődés van. Csakhogy ez a hangfejlődés XIV sz-ban kezdődik és kizárólag eredetileg palatális mássalhangzó után fejlődik (pl. *jutro > jitro, ljud > lid*, stb.). A *buky, bukъ* szóban azonban palatális mássalhangzó nincs. A szó tehát semmiképpen nem lehet szláv eredetű.” A kutatástörténet részleteire itt most nem kell kitérnünk, tömören együtt van ez a TESz. bibliográfiájában. A TESz. az adatok ismertetése után a következőket írja: „Valószínűleg jövevényszó, de forrása ismeretlen. Minthogy a bükkfa elterjedési területe a Kaliningrádtól (Königsbergtől) a Duna torkolatáig húzott vonaltól nyugatra van, a magyarság csupán e vonal átlépése után ismerkedhetett meg vele. Törökből való származtatása, amely szerint összefüggene a csag. *bük* ’tölgy’ (Radl. [= W. RADLOV, Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte 1893—1911. 4: 1876]); tat. Kr. *bik* ’bükk’ (Nyr. 62: 25) szavakkal, további vizsgálatot igényel. — Német jövevényszóként való magyarázata (vö. kfn. *büeche*, baj. *bueche* ’bükk’) és szláv eredeztetése (vö.: blg. *бук*; szb.-hv. R.

* A tanulmány az MTA és az SzTE Turkológiai Kutatócsoportjában készült, támogatást kapott az NKFP 5/2021 és az OTKA T034955 számú pályázat keretében. A magyar adatok fel dolgozásban közreműködött Gulyás Borbála és Bibor Máté.

bŭk; cseh, szlk., le. *buk*, or. *бук*: 'bŭkk') hangtani okok miatt elfogadhatatlan". Az EWUng. kissé tömörebb, de ugyanezen a véleményen van: „Die bisherige Erklärungen sind nicht überzeugend”.

I. Az indoeurópai 'bŭkk' és ami körülötte van. — A *bŭkk* szó vizsgálata nemcsak a magyar kutatásnak okozott fejtörést. Nem feladatomban itt az indoeurópai őshaza lokalizációjával kapcsolatos irodalomból a „bŭkk-érv” részletes ismertetése. A „bŭkk irodalmat” összefoglalta többek között TRUBACSOV (O. N. TRUBAČEV, *Étimologičeskij slovar' slavjanskih jazykov. Praslavjanskij leksičeskij fond* 3. Moskva, 1976. 90—1, a különféle elméleteket bemutató térkép megtalálható J. P. MALLORY, *In Search of the Indo-Europeans. Language, Archeology and Myth*. London, 1989. 144, magyarul I. RÓNA-TAS, *A honfoglaló magyar nép*, Bp., 1996. 157, 37. ábra). Részletesen ismerteti a nyelvészeti kutatás állását MAYRHOFER (in W. EILERS — M. MAYRHOFER, *Kurdisch bŭz und die indogermanische 'Buchen'- Sippe: Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien* 92. 1962. 61—6). Elegendő arra utalni, hogy az indoeurópai őshazát Közép-Európába helyezők egyik fő érve éppen a *bŭkk* fanév, illetve a bŭkkfa elterjedése. Azok, akik máshová helyezik az indoeurópai őshazát, számos ellenérvet találtak. A vita két érvelési rendszerben folyik. Az egyik nyelvi, a másik növényföldrajzi. A magyar szó szempontjából csak a germán és a szláv alakok fontosak, de ehhez mégis — vállalva egy ilyen rövid bemutatás hiányosságait, már csak az általános tanulságok kedvéért is — át kell tekintenünk a szó indoeurópai hátterét.

Az indoeurópai ősi alakot lényegében azonos módon rekonstruálták, ha kisebb eltérésektől eltekintünk. A múlt század első felének eredményeit összegező POKORNY (*Indogermanisches etymologisches Wörterbuch*. Bern, 1959. I: 107) rekonstrukciója: **bhāgō-s*. A modern strukturális nyelvészet eredményeit és a laringális elméletet is felhasználó mű szerzői, GAMKRELIDZE és IVANOV (*Indo-European and the IndoEuropeans*. Berlin — New York, 1995. 533; az első, orosznyelvű kiadás dátuma: 1984) rekonstrukciója **b^haHk'o-*. Mint látjuk a „klasszikus” hosszú magánhangzó helyett a laringális jelenik meg (jele H [GAMKRELIDZE és IVANOV szerint eredetileg három laringális volt, ezek azonban még a korai korszakban egybeestek, l. i. m. 147—8]), míg az aspirálatlan zöngés -g- helyén glottalizált -k'- áll.

Az indoeurópai nyelvekben a fenti rekonstruktum szabályos (általában nőnemű) megfelelői vannak a latinban (*fāgus*), az ofelnémetben (*buohha* > *ném. Buche*), az óizlandiban (*bók*), az óangolban (*bōc* > *book*), a görögben (*phēgós*), a dórban (*phāgós*), a részleteket I. MAYRHOFER idézett művében. — Az indoeurópai nyelvek egy másik csoportjában a tő egy a tő magánhangzója után álló -u-t mutat (vö. GAMKRELIDZE—IVANOV i. m. 534), valószínűleg a laringális maradványaként. Ide tartozik az óizlandi *beyiki*, az óangol *bēce* (> mai angol *beech*), bár egy másik vélemény szerint ezek az alakok egy *bōkjo-* bővült tőből származnak.

A felsorolásból feltűnően hiányoznak az indo-árja nyelvek, ami növényföldrajzi szempontból érthető, de hiányzik a szempontunkból fontos szláv is, ugyanis a szláv **bukъ* nem lehet az indoeurópai rekonstruált alak folytatója. Az ósszláv **bukъ* szó szabályos megfelelője megvan minden szláv nyelvben *buk* (bolg.), *buk* (maked.), *bŭk* (!mélyhangú rövid ereszkedő hangsúllyal) (szerbhorvát), *buk* (cseh, szlovák), *buk* (felső-szorb, alsószorb), *bauk/boik* (poláb), *buk* (lengy.), *bŭk* (szlovén) (I. TRUBAČEV 1976. i. m. 90). Már a korai szlavisztikai irodalom észlelte, hogy a szláv szó jövevény. Bár megjelentek más nézetek is, amelyek szerint a szó ősi szubsztrátum eredetű, a ma elfogadott álláspont, hogy a szó a szlávban germán eredetű. Bizonyos vita van a kölcsönzés kronológiáját illetően. Ugyanis a szláv **buky* 'betű' (ragozási tő **bukъv*-vö. orosz *буква*) szintén germán eredetű, s ugyan-

csak a *bükk* szócsaládjához tartozik (l. az ugyancsak idetartozó német *Buch*, angol *book* 'könyv' szavakat). A 'fanév' > 'falap, amelybe róttak' > 'könyv, betű' (vö. ném *Buchstabe* 'betű' eredetileg 'bükkpálca') a germán rovásírás egyik alapvető terminusa.

Igen érdekes, hogy a szláv **buky* megfelelői a szláv nyelvekben csak részben 'betű, könyv' jelentésűek, részben magát a fát vagy termését jelölik: orosz: 'littera', bolgár: 'betű', makedon: 'betű', szerbhorvát 'bükk', (XIV. sz. kajhorvát: ubi est arbor *bukeu*), szlovén *búkev*, *búkva* 'bükk', de többes számban: *búkve* 'könyv', ócseh: 'bükk termése', cseh: 'bükk és termése', szlovák nyj: 'bükk termése', felső szorb: 'bükk', poláb: 'bükk termése'(többes), olengyel: 'bükk, más növények (Guilandina moringa, Hyperanthera)', lengyel *buk'ef*, *buk'fa* 'bükk termése', orosz 'betű', ukrán *búkva* 'betű', de növénynév, illetve növénynevek része is: 'Betonica officinalis L.', *буква біла* 'Primula officinalis L.', ukrán nyj. *bukov* 'bükk termése' (mindezeket az adatokat l. TRUBAČEV 1976. i. m. 91—2). A szláv **buky* 'betű' (ragozási tő **bukъv-*) elterjedése természetesen csak a germán rovásírás megjelenése utáni időre tehető. De ugyanakkor aligha valószínű, hogy ez az átvétel 870, vagyis a glagolita írás bevezetése utáni. Ez annyit jelent, hogy azok a bizonytalan tudósítások (Hrabar szerzetes), amelyek szerint a szlávoknak korábban volt valamilyen rovásírásuk, úgy tűnik, nyelvtörténeti érvekkel alátámaszthatóak. Ez viszont a székely rovásírás szempontjából döntő fontosságú. Ugyanis a székely rovásírásnak négy betűje szláv közvetítésű görög betű (l. RÓNA-TAS 1996. i. m. 335—41). Ezzel a székely rovásírás déli eredete és ennek kronológiája is új megvilágításba kerül.

Formai szempontból a szláv **bukъ* egy germán **būka-* átvétele, míg a szláv **buky* gen: *bukъve* egy germán **bōkō* származéka. A két átvétel relatív kronológiája vitatott, de most szempontunkból figyelmen kívül hagyható. Csak annyit jegyünk meg, hogy a germán rovásírás kialakulása a III. századtól datálható, ami azt jelenti, hogy a germán és így a szláv szó 'betű, könyv' jelentése csak ezutáni időre tehető. — Azt is csak mellékesen jegyezzük meg, hogy szláv eredetű *bodza* szavunk szláv etimonját (**bъzъ*) egyesek mint az indoeurópai 'bükk' jelentésű szó 'szabályos' szláv folytatását tartják számon, de POKORNY (i. m. 108) szerint nem tartozik ide, és TRUBAČEV (1976. i. m. 144—5) szerint a szláv **bъzъ* talán inkább hangutánzó eredetű. Biztosan ehhez a szláv szóhoz tartozik a következő Liptóvármegyei adat 1231/1262-ből: „dumus dictus *buzbukur*”, ugyanebben az okiratban „stips arboris dicti *sumbukfa*”, ami valószínűleg a *Sambucus* 'bodza' (GYÖRFFY 4: 53). Ugyanakkor egy korai okiratban (1090—93/1227) azt olvassuk, hogy „*Gemelchen, quae et alio nomine Bozia [var Borzia, Boiza] vocatur*” (GYÖRFFY, *Diplomata Hungariae Antiquissima*. Bp., 1992. 276). POKORNY és TRUBAČEV érvei inkább jelentéstaniak, mint hangtaniak. Végül említést érdemel a kurd *būz*, amely hangtanilag tartozhatna ide is, jelentése 'szilfa (Ulmus)'. EILERS szerint (EILERS—MAYRHOFER i. m. 66—92) azonban a kurd szót a **vīz* 'szil' szóval kell összekapcsolni (amihez l. talán az orosz *vjaz* 'szil' családját) és az indoeurópai 'bükk' szóhoz semmi köze.

Nem lényegtelen viszont, hogy a balti nyelvekben a szó csak 'bükk' jelentésű: litván: *buàkas*, óporosz *bucus*. Ez ugyanis azt jelenti, hogy ha ezek nem külön átvételek a germánból, vagy kései átvételek a szlávból, akkor a balti—szláv egység idején kellett, hogy a szót kölcsönözzék, ami súlyos nehézségeket jelentene mind a balti—szláv közös őshaza, mind a balti—szláv egység idejének meghatározásában. Ebből több kiút lehetséges. Az egyik, hogy itt egy „szabálytalan” megfeleléssel állunk szemben (vagyis a *-k-* nem lett *-z-*), a másik, hogy a 'bodza (*Sambucus*)' szláv őse mégis eredetileg 'bükk' jelentésű volt, de valamilyen (pl. tabuisztikus) okok miatt jelentésmódosulás ment végbe, és a *bükkfa* jelölésére egy új, germán szót kölcsönöztek (l. GAMKRELIDZE—IVANOV i. m. 534, 21. jegyzet). Mivel egyik magyarázat sem meggyőző, azt kell feltételeznünk, hogy a balti szavak külön kölcsönzések vagy a szlávon keresztül, vagy közvetlenül a germán-

ból. Ezekben az esetekben természetesen a szláv *bъzbъ 'bodza' még tartozhat az indoeurópai 'bükk' szó családjához.

A fenti nehézségek tovább tetéződnek. A szó szabályos hangtani megfelelése megvan az albánban: *bungë* formában, de jelentése 'tölgy', s ez nem áll magában, mert a görög szabályos megfelelés a *phégós* és a dór *phagós* jelentése is 'tölgy' és nem 'bükk'. Ez azt jelenti, hogy a Balkánon 'bükk' > 'tölgy' jelentésváltozás zajlott le. — A Balkánon a bükkfát egy olyan szó jelöli, amely eredetileg 'kőris' jelentésű: ennek rekonstruált indoeurópai alakja *Hos-, amely a különböző nyelvekben különböző képzőkkel jelenik meg. Az albánban is megvan *ah* alakban, és ez ott 'bükk' jelentésű, s a görögben *oksuē* szintén 'bükk' (l. *oxuoëis* 'bükkfából való' és fentebb a krimi adatot, amelyet KÖPPEN idézett). Itt arra kell figyelni, hogy a régi Balkánon a 'kőris' jelentésű fanév jelentésváltozással 'bükk' jelentésűvé vált, míg az eredeti 'bükk' jelentésű név átment a tölgy jelölésére:

kőris → bükk;

bükk → tölgy.

Ugyanakkor itt jegyezzük meg, hogy a 'nyárfa (Populus)' jelentésű indoeurópai *(H)ospⁿ- számos indoeurópai nyelvben fordul elő, vö. orosz *osina*, német *Espe*, angol *aspen* 'nyárfa' stb. Ez a szó átment bizonyos török nyelvekbe, rekonstruálható alakja *absaq (< **aspaq) és megfelelőit mindenütt 'nyárfa' jelentésben találjuk, l. MT *ausaq* 'Pappel' (AHou); NT *usaq* (Tat), *osaq* (TatD). *uθaq* (Bashk), *ausaq* (BashkD), *ausaq* (SibT), *aspaq*, *apsaq* (Alt, Shor), *busaq* (így!) (Krch-Blk). (l. J. DMITRIEVA, Čuvašskie narodnye nazvanija dikorastujuščih rastenij. Debrecen, 2001. 42). Kérdés, hogy a karacsáj adat egy metatézis révén ide tartozik-e (*absaq* > *busaq*?, és nem az arab *būqaiṣā*, perzsa *būqīṣā* 'elm tree' metathetikus alakja *buqsa > *busaq*). (Csak zárójelben jegyezzük meg, hogy a 'nyárfa' oszét neve: *gaedy-baelas*, szó szerint 'macska [gaedy] fa', ami a kaukázusi nyelvekben található egyik megnevezés tükörfordítása).

A csuvas *äväs*, *os* 'osina' (< *ōs) és az altaji *os* 'osina' (Matir, Abakán Verbickij), hakas *os* 'osina' (Sagai, Kojbal, Kacha R), 'topol' (KizilR) *aligha* tartozik ide, s talán inkább a fentebb idézett indoeurópai *Hos- 'kőris' → 'bükk' alakkal függhetnek össze. Itt tehát egy 'kőris' → 'nyárfa' jelentésváltozás zajlott le (l. még DMITRIEVA i. m. 42):

kőris → bükk;

bükk → tölgy;

kőris → nyár.

Mivel a 'bükk' a Balkánon 'tölgy' jelentésűvé vált, nem kerülhetjük meg a kérdést: mi volt az eredeti indoeurópai 'tölgy' jelentésű szó és mi történt vele? Az indoeurópai alapnyelvben a „klasszikus” rekonstrukció szerint *de/oru/ū- / *dre/ou* (POKORNY i. m. 214—7), a „modern” rekonstrukció szerint **t'e/orw- *t're/ou* (GAMKRELIDZE—IVANOV i. m. 525) alakkal kell számolnunk. A szókezdő biztosan *d-*, illetve glottalizált *t'*, a második mássalhangzó pedig *-r-*, a magánhangzó vagy a két mássalhangzó között, vagy azok után állt, vagy *-e-* vagy *-o-* volt. A szó jelentése 'erdő', 'fa', illetve 'tölgy'. A legrégebbi forma a hettitában *taru* 'fa', szanszkrit *dā(')ru* 'fa', szogd *dārūk* 'tree', ide tartozik az angol *tree* és a szláv *drěvo*, orosz *derevo* és más indoeurópai nyelvek számos szava. De több nyelvben az indoeurópai alakra visszamenő formák jelentése 'tölgy', így például: az archaikus görögben egy képzett alak (gö. *drūmós* 'tölgyerdő', többes már Homérosznál: *tā drumá* 'tölgyerdő'), albán *dru* 'fa', de *drush-k* 'tölgy', a keltában 'tölgy' (óír, gall, velszi). Külön kiemelni a következők miatt a homéroszi *drumá* szláv párját: az orosz *drom* 'áthatolhatatlan őserdő', amelyet TRUBACSOV (Étimológickeskiy slovar' slavjanskikh jazykov. Praslavjanskij fond 5. Moskva, 1978. 109—10) ugyan a *drēmāti* 'szunyókálni' igéhez köt (vö. *dremučij* 'sűrű, áthatolhatatlan [erdő]'), de POKORNY (i. m. 216), VASMER (vö. az orosz fordításban még TRUBACSOV is: M. FASMER, Étimológickes-

kij slovar' russkogo jazyka. 1964. 1: 541), valamint GAMKRELIDZE—IVANOV (i. m. 525) egyértelműen a fent idézett indoeurópai szóból vezetnek le.

Azt látjuk tehát, hogy itt az ősi jelentés a 'fa', amelyből egyfelől 'erdő', másfelől az erdő jellemző vagy kiemelkedő fája: a 'tölgy', illetve 'bükk' jelentés alakult ki. Ez utóbbit találjuk az oszétban, ahol *taers/taersae* 'bükk', mind a *Fagus sylvatica*, mind a *Fagus orientalis* neve (V. I. ABAEV, Istoriko-étimologičeskij slovar' osetinskogo jazyka. Moskva, 1979. 3: 272—3). Érdekes, hogy a szó az oszétban jelent 'platán'-t is (oroszc *činar*, ami azonos azzal a perzsa eredetű szóval, amely a karacsáj-balkárban a bükk neve). Itt tehát 'fa' → 'tölgy' jelentésváltozás zajlott le.

A 'tölgy' jelentésű másik szó a „klasszikus” rekonstrukció szerint **perk^u*- (POKORNY i. m. 822), a „modern” rekonstrukció szerint **p^{her}(k^{hu})u-* eredetileg egy 'magas, sziklás hegy' jelentést hordozhatott (hettita *peru* 'szikla', szanszkrit *párvata-* 'szikla, hegy'), de germán, kelta, itáliai, valamint indiai megfelelők 'erdő' jelentésűek (ide tartoznak a német *Forst* és az angol *forest* is), egyes nyelvekben a szó vagy derivátumai 'fenyő', más nyelvekben 'tölgy' jelentésűek (pl. latin *quercus* 'tölgy'). A 'tölgy' bizonyos indoeurópai nyelvekben a 'szent fa', s a jelentések között megtalálható a 'villám' is (l. pl. ukrán *perun* 'villám'), eredetileg a 'villám isten' az ősi szláv **Perunū* (minden adatot l. GAMKRELIDZE—IVANOV i. m. 527—8). A lezajlott 'erdős magaslat' > 'sűrű erdő' > 'az erdő jellemző, ki-magasló fája, tölgy, fenyő' > 'a szent fa' azután tabu alá került és számos nyelvben más fanevek léptek a helyébe; ilyen az indoeurópai **aik'*, amelyhez a szogd *āk*, a német *Eiche* és az angol *oak* is tartozik. — Itt 'magas, sziklás hegy' → 'erdő' → 'tölgy' a jelentésváltozás fő vonulata.

Ki kell még témünk a 'gyertyán' fanév indoeurópai összefüggéseire. POKORNY (i. m. 404) rekonstrukciója **grēb(h)o-s*, **grōb(h)o-s* 'Weißbuche, teilweise Deckwort für 'Eiche', GAMKRELIDZE—IVANOV (i. m. 535) szerint **(s)k'rōb^ho-* 'hornbeam'. A szó megvan a balti szláv nyelvekben (vö. orosz *grab*). Az albán megfelelő *shkozë* 'gyertyán, bükk sp.'. Már POKORNY felhívta arra a figyelmet (i. m. 404), hogy ez a fanév összefügghet a 'róni, írni' jelentésű szavakkal. Ezt elfogadta és tovább fejlesztette GAMKRELIDZE és IVANOV (i. m. 536), akik arra utalnak, hogy ebbe a szócsaládba tartoznak az angol *scrape*, a görög *gráphō-* 'karcolni (még így Homérosznál), írni' és *grámma* 'abc betűje', a német *kerben* 'róni', az orosz *žrebyj* 'kocka' és szláv megfelelői stb. A 'bükk' >> 'amire írnak, amibe írnak' tehát nem áll egyedül, a 'gyertyán' fanévnék is van ilyen jelentéstani rokonsága: 'fa' → 'fa, amelyre rónak' → 'róni, írni' → 'betű, stb.'.

Nem tárgyaljuk most itt az indoeurópai 'nyírfa' kérdését, sem ennek kérgét írásra felhasználó gyakorlatot és ennek nyelvi lenyomatát (l. GAMKRELIDZE—IVANOV i. m. 532), csak egy vonatkozását említjük: nevezetesen, hogy a nyírfa neve indoeurópai **b^herHr'* a latinban a 'kőris' nevévé vált: *fraxinus*, *farnus*. (Ide tartoznak az erdélyi *Brázova* helynevek is (l. FNEsz.⁴, s talán nem mind 'nyír', hanem esetleg 'kőris' jelentéssel), vagyis: 'nyírfa' → 'kőris'.

Mint fentebb említettük, az indoeurópai '*nyárfa' (l. tör. **absaq*) és '*kőris > nyárfá' (l. tör. **os/ōs*) szónak van török megfelelője bizonyos török nyelvekben. Nem foglalkoztak eddig az indoeurópai 'lucfenyő' egyik nevének esetleges török megfelelőivel. Az **el* tőnek GAMKRELIDZE és IVANOV (i. m. 545) a homéroszi görögben és az örményben mutatta ki a 'lucfenyő (Picea)' jelentés nyomait. Egy *-mo-s* kiterjesztésű alakja az a szó, amely az itáliai, kelta és germán nyelvekben a szilfa neve, vö. latin *ulmus*, német *Ulm*e, angol *elm*. Itt 'luc' → 'szil' jelentésváltozás zajlott le.

Az indoeurópai **el-mo-'szil'* tőhöz tartoznak a következő török szavak: **elme-n* 'szil (*Ulmus*): NT Chuv *yélme* 'ilym' (Chuv) (<**ilme*), *elme* 'ilym' (ChuvD); NW *elmä* 'ilym' (Tat), *jila* 'ilym' (Bashk), *elmä* 'ilym' (BashkD), — (STat), *emil* (v folklore)

'nazvanie očeny krepkogo dereva' (Kírg), — (Kaz), — (Kklp), *elmen* 'osina' (Nog), — (CrTat), — (Kar), *elme* 'vjaz' (Kum), *elme* 'osina' (Balk); SW — (Tkm), — (Az), — (Tt), — (Gag) — (Khor), — (SOgh), Kh —; T — (Uzb), — (Turki) — (Uyg). — Ez a csak a nyugati török nyelvek egyes csoportjaiban felbukkanó fanév biztosan összefügg a 'szil' szláv nevének (**slbmb* 'szil', részleteket l. TRUBACEV, *Étimologičeskij slovar' slavjanskih jazykov. Praslavjanskij fond* 8. Moskva, 1981. 222—3) keleti szláv változatával, l. óorosz *ilem* 'szil' (> orosz *ilbm*), egyébként az oroszban *vjaz* 'szil'. TRUBACSOV szerint a szláv szó vagy ófelnémet, vagy középfelnémet eredetű. DMITRIEVA szerint a csuvas és tatár szavak orosz eredetűek (i. m. 41), én egyelőre óvatosabban csak annyit állapítanak meg, hogy a szláv és a török szavak összefüggenek. A csuvas *ilem* 'belena' (*Hyoscyamus niger*) [beléndek]' aligha tartozik ide (lehetséges etimológiáját l. DMITRIEVA i. m. 78—9).

Aligha választhatók el a fenti adatsortól a következő török, többségükben 'tölgy' jelentésű, szavak: **em en* 'tölgy (Quercus)' MT: *ämän* 'Eiche' (AHou); NT Chuv *yuman* 'dub' (< *yaman* < *yämän*); NW *imän* 'dub' (Tat), *imän* 'dub' (Bashk), *imän* 'topol(!)' (STat), *emen* 'dub' (RKírg), *emen* 'oak' (Kaz), *emen* 'dub' (CTat), *jemen* 'dub' (Kkalp), *emen* 'dub' (Nog), *emen* 'dub' (CrTat), *emän* 'dub' (KarH, C), *eben* 'dub' (KarC), *ämän* 'der Baumstumpf' (KarLR), *emen* 'dub' (Kum, a KÖPPENNél [2: 131] jelzett *ešen* elírás), *emen* 'dub' (Krch-Blk), SW *imen* 'dub' (Tkm; TENIŠEV, *Grammatika tjurkskih jazykov. Leksika*. 2001. 124, erősen kétes adat), — (Az), — (Tt) — (Gag) — (Khor), — (SOgh); Kh — T *eman* 'dub' (Üzb), — (Turki), *emän* 'dub' (Uyg), — (Sal), — (YUyg); S. *ermen* 'dub' (RAIt). — (AltQk, AltL, AltK).

Itt említendők még a gyertyán különböző nevei KÖPPENNél (i. m. 2: 183): „kaukázusi török” *gogomen*, *kogumon* (olv. *gögömen*, *kögümön* < *kök emen*), kumük *gogoman* (olv. *gögömen* < *gök emen*), vagyis 'gyertyán' ← 'kék tölgy'. — Az altaji alak (ha egyáltalában hiteles) -*r*-je valószínűleg az **ermen* 'üröm' hatására került a szóba. Ha itt egy korai ***elmen* > **emen* hagváltozással számolhatunk, akkor ez egy 'szil' → 'tölgy' átvitelre utal.

A korai szláv és a nyugati török adatok viszonya további vizsgálatot igényel, de szinte bizonyos, hogy, ahogy már KÖPPEN feltételezte, itt a gót nyelvnek jelentős szerepe lehetett. Ma már tudjuk, hogy a gót nyelvet a Kr. u. II. századtól egészen a XVI. századig beszélték a Krímen (M. STEARNS, *Crimean Gothic. Analysis and etimology of the corpus*. Saratoga, 1978.; a részleteket magyarul l. RÓNA-TAS 1996. i. m. 169). A tölgy magyar vonatkozásaira még alább visszatérünk.

2. A b ü k k p a l e o b o t a n i k á j a . — Mint látjuk, az indoeurópai nyelvekben két fontos jelentéstani változást állapíthatunk meg, az 'erdő, fa' > 'egy konkrét, jellemző fa' és 'egy bizonyos fa' > 'egy másik fa', ahol a fanevek jelentésváltozását a környezetváltozás vagy a tabu indokolja. Meg szeretném itt jegyezni, hogy a környezetváltozásnak két alapesete lehetséges. Az egyik, hogy a klímaváltozások következtében a környéken a jellemző fa háttérbe szorul és egy másik fa válik jellemzővé, a másik a vándorlás, amikor a nyelvet beszélők egy olyan területről, ahol *A* fa a jellemző, elvándorolnak egy másik területre, ahol a *B* fa a jellemző fa. Mindkét esetben előfordul, hogy a fanév jelöltje megváltozik. Ezzel elérkeztünk a paleobotanika területére.

Nyilvánvaló, hogy a fanevek történetének kutatásához elegendhetlen a „növény-történelem” — a paleobotanika a vadon termő és az archeobotanika: a tenyésztett növények története —, az itteni legújabb eredmények ismerete. Hálás köszönetemet fejezem ki JÁRAINÉ KOMLÓDI MAGDÁNAK, a terület kiváló magyar kutatójának, hogy eligazított a legújabb hozzáférhető és áttekinthető irodalomban. (l. korábbi összefoglalását: JÁRAINÉ

KOMLÓDI MAGDA, Történeti növényföldrajz. In Bevezetés a magyar őstörténet kutatásának forrásaiba. Szerk. HAJDÚ—KRISTÓ—RÓNA-TAS. Bp., 1982. 4: 129—89). Itt köszönöm meg SZABÓ T. ATTILA botanikus professzornak (Veszprémi Egyetem) hasznos és gondos szaklektori tanácsait.

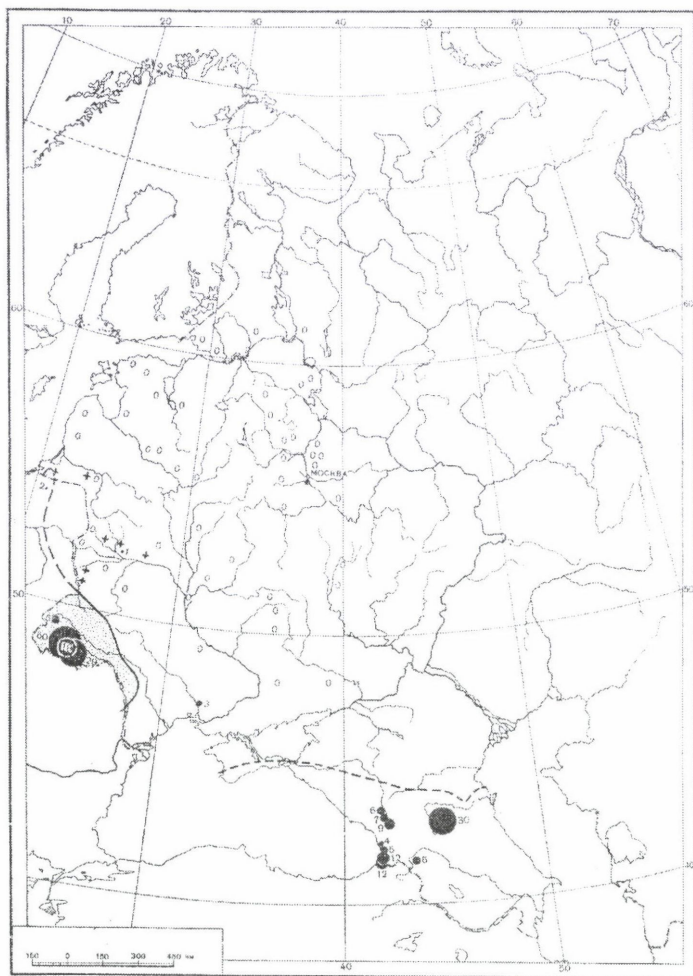
Az alábbiakhoz mindenképp négy alapvető munkából merítettem: CSAPODY I. — CSAPODY V. — ROTT F., Erdei fák és cserjék (Bp., 1966.); M. I. NEJŠTADT, Istorija lesov i paleogeografija SSSR v golocene (Moskva, 1957.); B. HUNTLEY — H. J. B. BIRKS, An Atlas of past and present pollen maps for Europe: 0—13 000 years ago (Cambridge etc., 1983.) és G. LANG, Quartäre Vegetationsgeschichte Europas. Methoden und Ergebnisse (Stuttgart — New York, 1994.). Ez utóbbi munka különösen fontos az újabb kutatások története és a metodika újításainak megismerése szempontjából. LANG könyvét egy több mint ötszáz tételes bibliográfia zárja. F. FIRBAS a maga korában alapvető munkáját (Spät- und nacheiszeitliche Waldgeschichte Mitteleuropas 1—2. Jena, 1949., 1952.) ma már — legalábbis a kivülről számára — LANG monográfiája helyettesíti, mint ahogy KÖPPEN fentebb idézett művét NEJŠTADT munkája. Azonban KÖPPEN szójegyzékeket tartalmaz, amelyek hiányoznak NEJŠTADT monográfiájából.

A kronológiai keretekről röviden csak annyit, hogy a kései jégkorszakot követő és máig tartó holocén földtörténeti korszak az eurázsiai térség minket érintő részein körülbelül 10000 évvel ezelőtt kezdődött. Az időt itt a jelen előtt (BP: 'before the present') adják meg, tehát ez Kr. e. 8000. A legújabb kutatások arról tanúskodnak, hogy a bükk a Kárpátokban és a Balkánon 5000 BP, vagyis Kr. e. 3000 körül jelenik meg, addig a vidéket a túlevelűek (*Pinus sylvestris*, *Pinus cembra*, *Picea abies*, *Larix*) népesítették be. Más a helyzet a Kárpátoktól délre fekvő területeken, ahol a mélyebb völgyekben és alacsonyabb síkságokon a minket érdeklő tölgy, a köris, a szil és a bükk (ez utóbbira még visszatérünk) valószínűleg túléltek az utolsó jégkorszakot. A refugiumokban való jelenlét azonban nem volt jelentős, és a bükk ezen a területen is csak a holocén második felétől, tehát Kr. e. 3000 körül válik jelentőssé. Különösen érdekes három bulgáriai lelőhely adata. A Rila hegységben (1900 m. magasságban), a Rodope hegységben (1300 m. magasságban) és a Vlachina-hegységben (870 m. magasságban) nyert pollenadatok azt mutatják, hogy a tölgy jóval korábban jelent meg, és jelentőségének csökkenése arányos a bükk jelentőségének emelkedésével (l. LANG i. m. 122). Minket most elsősorban a bükk elterjedése érdekel.

A továbbiakban a fák különböző korban volt elterjedését csak néhány paleobotanikai térképen mutatom be. A többi térképet az érdeklődő olvasó az idézett munkák megadott helyein megtalálhatja. A mellékelt 1. sz. térképen az akkori Szovjetunió területén mutatja be az európai bükk (*Fagus sylvaticus*) és a keleti bükk (*Fagus orientalis*) elterjedését a késő holocénban (NEJŠTADT i. m. Fig. 206). A térkép megértéséhez a következőket kell tudni. A fekete telt körök azt mutatják, hogy az ottani lelőhelyen mekkora pollenlelet hány százaléka volt bükk. A Kárpátokban ekkor 19%, a Kaukázustól északra a legnagyobb lelőhelyen 30%, a Dnyeszter alsó folyásánál még volt egy lelőhely, amelyben 3%-os előfordulást regisztráltak. A 0-val jelzett helyekről van pollenadat és ezek között nem volt bükk. Végül a fekete kereszttekkel jelzett helyeken a késő holocénban még volt szórványos bükk pollen. Az apró pontokkal jelzett terület az európai bükk mai elterjedését jelzi az egykori Szovjetunió területén. Ehhez képest a felszínen talált pollenadatok (NEJŠTADT i. m. Fig 207) a szempontunkból nem mutatnak lényeges eltérést. A Dnyeszter melletti lelőhelyen már nincs bükk. Az itt nem közölt első LANG-féle térképen (LANG i. m. 158, Abb. 4.3.3-23) az európai bükk (*Fagus sylvatica*) mai elterjedése látható. A térképről jól kivehető, hogy az európai bükk elterjedése néhány helyen ugyan eléri a Dnyesztert, és szórványosan annak felső folyásnál áthúzódik annak bal partjára,

azonban a Kárpátok előterében már csak a Prutig terjed, a Fekete-tengernél pedig nem lépi át a Duna deltáját. Ugyanakkor jelen van a Krím félsziget déli részén. Az itt ugyan-csak nem közölt második térkép (LANG i. h.) a keleti bükk (*Fagus orientalis*) mai elterjedését mutatja. A keleti bükk megtalálható a Balkánon és a Fekete-tenger északi partvidékén. Számunkra igen fontos, hogy ezek a térképek egymással is összhangban jelzik a keleti bükk északi határát. Ez a Krím félsziget déli részén, majd a kercsi szoroson áthúzódva nagyjából a Krasznodar—Majkop—Groznyj vonalnál halad és a Terek torkolata körül éri el a Kaszpi-tavat. Ettől északra bükk már a holocén korábbi korszakaiban sincs, és ma sincs. A keleti bükk északi határa nem változott az elmúlt két-két és félezer évben.

1. térkép

Фиг. 206. *Fagus sylvatica* L. и *F. orientalis* Lipsky, распространение в позднем плейстоцене. Условные обозначения см. фиг. 204.

Az európai és a keleti bükk elterjedése a volt Szovjetunióban a későholocénban (NEJŠTADT i. m. 1957. Fig. 206.)

Tudvalévő, hogy a növények elterjedése alkalomadtán lényegesen változott, s ezért azt is meg kell vizsgálnunk, hogy a bükk elterjedésének időrendjéről mi tudható. A bükkre vonatkozó legújabb paleobotanikai kutatások (LANG i. m. 158—63) alapján a korábbi kép némileg változott. Bár az európai vagy vörösbükk (*Fagus sylvatica*) és a keleti bükk (*Fagus orientalis*) között még két alfaját szoktak megkülönböztetni, amelyek közül a balkáni *Fagus moesica* az európai, az anatóliai *Fagus taurica* pedig a keleti bükkhöz áll közelebb, a pollenanalízis szempontjából ennek nincs jelentősége, ugyanis ezek pollenje nem különböztethető meg, sőt, az európai és a keleti bükk pollenjeit sem lehet érdemben megkülönböztetni. Nincs jelentősége nyelvészeti szempontból sem, mert a bükk neve jelölhette mindkét változatot. A bükk mai elterjedése alapján megállapítható, hogy a *Fagus orientalis*, amelyik ma Törökország északi részén és a Kaukázusban található, Észak-Görögországban és Kelet-Bulgáriában is jelen van, s ami a mi szempontunkból különösen fontos, megtalálható a Krim félszigeten is, ahol az európai bükkal együtt él. Egy LANG által idézett (i. m. 159) tanulmány szerint Bulgária Fekete-tengeri partvidékén (M. FILIPOVA, Paleocological investigations of lake Shable-Ezeretz in North-eastern Bulgaria, Ecol. Mediterr. Marseille, 1985. 147—57) egy zárt *Fagus*-görbe mutatható ki, amely 6800 BP-re, vagyis Kr. e. 4800-ra datálható, amely LANG szerint a *Fagus orientalis* jelenlétére utal.

A bükk korai elterjedését mutatja HUNTLEY és BIRK 5.108-as térképe (i. m. 207), amelynek az az érdekessége, hogy 2000 BP-re, vagyis a Krisztus születése körüli időre érvényes. A térképen izoglosszák láthatóak, melyek azokat a pontokat kötik össze, amelyeknél az adott fa (esetünkben a bükk) pollenja azonos százalékban fordul elő a leletekben. A térkép azt mutatja, hogy a Keleti-Kárpátokban a bükk a pollenanyag 50%-át is elérte, míg a Kárpátok keleti oldalán attól távolodóan 25%, majd 10% a bükk aránya. Még érdekesebb LANG 4.3.3-24 számú térképe (i. m. 160). Itt a nagyobb számok ezer, a kisebb, megemelt számok száz éveket jelölnek BP, tehát az európai bükk keleti elterjedésének szélén lévő 2⁵ azt jelenti, hogy a bükk ezt a keleti határt nagyjából 2500 BP, vagyis Kr. e. 500 körül érte el. A bükk az elmúlt évezredekben jelentősen megnövelte területét, s 5000 BP és a jelenkor között az általa elfoglalt terület 50%-al nőtt (LANG i. m. 162) ugyan, de keleti határa nyugat felé mozdult el. Expanziója két refugiumból történt, az Apennini-félsziget déli részéről és a Balkán-félsziget déli részről. Ez utóbbi helyen a kutatók feltételezik, hogy mind a *Fagus sylvatica*, mind a *Fagus orientalis* jelen volt és innen terjedt el. Elterjedése kelet felé Kelet-Bulgárián át lassan történhetett a Duna torkolatáig.

A bükk elterjedésével kapcsolatban érdemes még megemlíteni, hogy Bukovina neve a szláv *buk* 'bükk' szóból vezethető le (FNESz.⁴). Ha mai jelentése 'történelmi táj a Keleti-Kárpátok és a Dnyeszter felső folyása között' a történelem során változott is (első rögzítése 1412: *Bukobina*), biztosan a Kárpátoktól keletre fekvő táj neve, vagyis a bükk jelenlétét mutatja a Kárpátoktól keletre. Itt csak megjegyezzük, hogy Liptó vármegyében volt egy *Bukovina* nevű helység, amelyet a mellette fekvő erdőről neveztek el: 1391: super silve *Nagbokouina* (GYÖRFFY 4: 58). Ezt a Bukovinát nevezték *Bakonya*-nak is ugyanebben az évben kelt oklevélben: „Nic[olaus] f[ilius] Jac[ob]i de *Bakonya* ... super collatione t-e *Bakonya* al. nom. *Varalya* vocate...” (uo.).

A magyar *bükk* szó eredete szempontjából a fentiek azt jelentik, hogy a magyarság a következő helyeken ismerkedhetett meg a bükkal: a) a Kaukázustól északra egészen Krasznodar—Majkop—Groznyj—a Terek torkolata által határolt területig; b) a Krimen; c) a Dnyeszterrel nyugatra, azaz Etelköz nyugati részén (igazából csak a Kárpátok és a Prut közötti területen); valamint d) a Kárpát-medencében.

A Kaukázustól északra fekvő területen élő mai törökök, a karacsáj-balkárok nyelvében a 'bükk' és a 'platan' neve *činar*. A szó perzsa eredetű (vö. perzsa *čanār* 'platan [Platanus]') és a fanév megvan számos török nyelvben, így pl. kumükben (*činar*) és a tö-

rökországi törökben (*çınar*), ahol csak 'platánfa' jelentésű, ahogy a déli orosz nyelvjáráásokban. A karacsáj-balkároknál a 'platán' jelentés bővült a 'bükk' jelentéssel, méghozzá oszét hatás alatt, az oszétban ugyanis a *taers* jelent bükköt is, platánt is. Ez azért is fontos, mert mutatja, hogy a Kaukázus előterébe költöző karacsáj-balkároknak nem volt eredeti vagy régebbi török szavuk a bükkre, és nem is egy másik, török fanév jelentését változtatták meg.

3. *Bükk* szavunk török háttere. — Mindezek ismeretében fordulhunk most már *bükk* szavunk lehetséges török hátteréhez. Itt az alábbi adatok állnak rendelkezésünkre. Az adatokat annak a monográfiának rendje szerint közlöm, amelyet BERTA ÁRPÁDDAL közösen írunk (a részleteket l. Old Turkic Loan Words in Hungarian. Overview and Samples: Acta Orientalia Hungarica 55. 2002: 43–67).

Bükk [bükk] 'beech'. 1086 GN *bik* zadu [bik sadu], 1193 *bigfa* [big-fa], 1208 GN *Buc* eurem [bük ö:rēm], 1282 *Bikpotoka* ... arbores *byk* et gyrtean [bik-pataka ... bik ...], 1221/1550 GN *Bicc* [bikk], 1419 GN *Bukmalalya* [bük-mälalja]. | *bük* < *bik* ← *bik* < *bük* | *T bik* 'beech' < *bük* 'thicket'.

OT — (R), — (U), *bük* 'thicket' (AK), — (B); **MT** — (UOg), — (UY), — (UHy), — (UHyS), — (UCiv); *bük* 'thicket' (ABF), — (AGul), — (AHMA), — (AHŠF), — (AIM), — (AIMI), — (AKD), *bük* 'forest, wood, thicket' (AKor), — (AM), — (ANehF), — (ARbg), — (ATef), — (AYC); *bük* 'forêt' (AChag), *bük* 'forest' (A5D: 15219), — (AChagAbV), — (AChagB), *bük* 'les' (AChagMA), — (AChagS), *bük* 'orman, yol geçid, ağajlıq depe, tuğay' (AChagŠS apud RÁSONYI: MNy. 1927: 563), *bük* 'die Eiche' (ChagR-Calcul. Wb; BUDAGOV, Sravnitel'nyj slovar' turecko-tatarskih narečij. Sanktpeterburg, 1869. I: 262 'dub, dubovij les'); — (LCC), *bük* 'orman (bir birine girmiş çalı ve cırpı gibi yabani ağaçlar)' (AAH), — (AAHI), — (ABul), — (ADur), — (AHou), — (AKav), — (AMGh), — (ATuh); — (AmTr), — (AmD), — (AmCh), — (AmE); *bük* 'sık çalılık, fundalık' (AOT); **NT** *Chuv buk* in: *buk bot.* 'buk'; *NW buk* 'tığiz hām dımga bik čıdam üzagaçlı, šoma kayrılı, yafraklı ere ağaç (parket, faner, muzika koralları, mebel h. b. š yasau öčen faydalanıla) [a kind of tree....] (TatE), *bük agaçi* 'buk' (RTat), *buk* 'buk' (Bashk), *pük* 'izgib, povorot reki' (SibT ugyanabban az alnyelvjárásban *püklä* 'sognut'), *?bök* in *šiberdüü böktü žajlagan folk.* 'letoval on na vozvyšennosti, pokrytoj gustom travy' (Kırg), *pek* in: *kökpek* 'low, coarse grass, used as fuel' (Kaz), *bük* 'kust' (Kaz apud RÁSONYI i. h.), *kök-bok*, *kökpek*, *kukpek*, *kukbek* 'laboda (Atriplex canum)' („Kirgisisch” = Kazak) (apud KÖPPEN i. m. I: 606, nyilván **kök bök*, **kök bek*), — (Kkalp), *bik* 'buk' (Nog), *bik* 'buk (derevo)' (CrTat), — (Kar), — (Kum), — (Krch-Blk); *SW* — (Tkm), — (Az), *bük* 'thicket, jungle' (Tt), *bük* 'der Pass, der Durchgang, ein enges Thal, eine enge Schlucht, ein Hügel mit Bäumen' (TtR), *bük ~ buk ~ büx ~ büxüzümü ~ buk tudu ~ bük üzümü ~ bürük* 'ova ve dere kıyılarındaki çalı ve diken topluluğu; ırmak ve göl kenarındaki sazlık, dere kıyılarındaki söğütlük' (TtD1), — (Gag), — (Khor), — (SOgh); *Kh* — (Kh); *T* — (Uzb), — (Turki), — (MUyg), — (Sal), — (YUyg); *S buk* 'ravnina' (AltQk), *pük* 'ein flaches Thal zwischen Bergen, ein breites Flussthal, die Ebene (AltR, AltTelR), *pük* 'lug' (Khak), *pük* 'die Insel' (KhakSR), — (FY), *bük* 'gornaja vpadina, uzka dolina; podvetrennyj, nahodjaščijsja v gornoj vpadine, ne dostupnoj vetram' (Tuv), — (Tof); *Y buk* 'izgib (reki)' (Y), — (Dlg).

A fenti adatsorhoz néhány megjegyzés szükséges. A három volgai török nyelvben előforduló szó eredetű, az orosz *buk* átvétele. A legtöbb orosz–török szótárban az orosz 'buk' megfelelőeként egyszerűen *buk* szerepel, ezeket nem is vettük fel az adatok közé, a volgai adatokkal a tatár miatt tettünk kivételt. A nagy tatár értelmező szótár adata (TatE) is orosz átvétel, ugyanis egy eredeti -ü- a tatárban gráfiailag <-ö->, hangtanilag

redukált /*õ*/ lett volna, vö. tat *bökle*- 'hajlít' < *bükle*-, tat *bör*- 'hajtogatni' < *biür*-, tat *bötän* 'teljes' < *bütän* stb. A palatális hangrend az orosz *-k-* következménye, ugyanis az orosz /*k/* semleges a palatális—veláris szembenállás szempontjából, de hangtanilag közelebb áll a palatális tatár /*k/*-hoz. Számos hasonló esetet ismerünk, különösen a tatár beszélt nyelvből és a nyelvjárásokból: tatnyj. *bökäy* ~ *bokay* 'mumus, gyerekijesztő' ← or. *buka*, tatnyj. *sük* 'lé, gyümölcsle' ← or. *sok*, tatnyj. *čolka* ~ *cölkä* 'harisnya' ← or. *čulki*, stb. (I. Tatar telenej dialektologik süzlege. Kazan', 1969.). A csuvas, tatár és baskír szavakat tehát ki kell zárni a török szócsalád tárgyalásából.

A többi török adat nagy része összetartozik. A török szó legelterjedtebb jelentése 'erdő, sűrű erdő, sűrű bozótos erdő'. Jelentéstani szempontból a szibériai adatok idetartozása esetleg vitatható, ugyanis a 'síkság, mező' jelentés csak akkor tarthat ide, ha az a 'bozótos folyóvölgy, a kopár sziklás hegyekkel szembeállítva' eredetileg 'bozótos, erdős síkság' jelentésű volt. A jakut 'hajlat (folyóé)' jelentés természetesen származhat a török *bük* 'hajlat, sarok' szóból, I. OT *bük* 'corner' (G. CLAUSON, An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish. Oxford, 1972.), amely a török *bük*- 'hajolni' zérus morfémával képzett főneve (mások szerint nomenverbuma), így gondolja É. V. SZEVERTJAN (Étimológičeskij slovar' tjurkskih jazykov. Moskva, 1978. 2: 290—3 és nyomában B. I. TATARINCEV (Étimológičeskij slovar' tuvinskogo jazyka. Novosibirsk, 2000. 1: 313) és korábban RÁSONYI NAGY (Bokor és Bakony: MNy. 1927: 561—71). Mégis, annyi igen valószínű, hogy a török nyelvtörténet mindhárom nagy korszakában: az ótörökben, középtörökben és újtörökben a jakuttól a törökországi törökhöz Turcia szinte teljes területén előforduló szavak összefüggenek és alapjelentésük '(sűrű) erdő, fás hely'. Ugyanakkor mindezek összefüggése a *bük*- 'hajlani', *bük* 'hajlat' szavakkal igen bizonytalan.

A török szó egy bizonyos fa neveként csak három forrásból mutatható ki. A krími tatárból és a nogajból *bik* alakban és a csagatájából, ott is csak a RADLOV (i. m. 4: 1875) által idézett ún. kalkuttai szótárból. BUDAGOVnál (i. h.) a szó megvan, jelentése 'tölgy, tölgyerdő', de ez ugyanabból a kalkuttai szótárból való, mint RADLOV adata. Ezért ezt az adatot alaposabban meg kellett vizsgálni.

4. A csagatáj *bük* 'tölgy'. — RADLOV szótárában (1875—6) *bük* (Dsch.) 'dub; Eiche' (Calc. Wrth. arab betűkkel *ميشة mīša*) adat áll. Ezt RADLOV BUDAGOV szótárából másolta (a másolásról I. RADLOV 1893. I: III). BUDAGOV szótárában (i. h.) ugyanez a csagatáj alak található: *bük* 'dub, dubovjy les (arab betűkkel: *mīša*, utána *k.sl.*, vagyis Kal'kutszki slovar'). Mindkét szótár forrásjegyzéke szerint az ún. kalkuttai csagatáj–perzsa szótár 1820-ban jelent meg Kalkuttában. A müncheni Bajor Állami Könyvtár A Or. 5954 8° Kat. 36627666120018 sz. alatt őrzött és Fazlullah Han által írott és Hidāyatallah által 1825-ben Kalkuttában kiadott munka 123. lapján a következő arabírást olvasható: *bük bi'l zam 'bīša'*, vagyis: *bük dāmmával* 'erdő' (I. 'a forest, a wood, wild, uncultivated country'; A. STEINGASS, Persian—English Dictionary. New Delhi, 1981. 221). Ez teljesen egyezik PAVET DE COURTEILLE (AChag.) szótárának jelentésével (I. fent). Honnan származhat akkor BUDAGOV adata? A *mīša* az oszmán–török irodalmi nyelvből ismeretes, ott *meše* 'oak, Quercus' jelentésben fordul elő (New Redhouse Turkish—English dictionary. 1968. 764). Nyugat-Anatóliában a *meše beyi* 'erdőfelügyelő, erdőkerülő' (I. H. EREN, Türk dilinin etimolojik sözlüğü. Ankara, 1999. 293), tehát ott a *meše* szónak egyszerűen 'erdő' jelentése van. Az 'erdő' jelentés megvan a többi oguz nyelvben is, így az azeriben *mešä* 'les, lesnoj', a türkménben *meše* 'les, roščä'. Az 'erdő' > 'tölgy' jelentésváltozás nemcsak a törökországi törökből adatható, hanem megtaláljuk a gagauzban is, ahol *mešä* 'dub, dubovjy'. A 'tölgy' jelentés előfordulása a gagauzban mindenesetre az 'erdő' > 'tölgy' jelentésváltozás kronológiájához ad fontos támpontot. A török *meše*

szó etimológiailag összefügghet a perzsa *bīša* szóval, tehát azzal, amelyet az általunk használt kalkuttai szótár tartalmaz. Tárgyalja a törökországi török szót HASAN EREN (i. h.); szerinte a török szó perzsa eredetű, és mind az 'erdő' > 'tölgy' jelentésváltozás, mind a szókezdő *b* > *m* változás a törökben zajlott le. Az mindenesetre érdekes, hogy az ottomán régiségben a *miše* vagy *meše* alak (az arabírásos szövegekben az első magánhangzó egyformán -*y*-vel írva) a XVI. századtól kezdve van adatolva, és csak 'erdő' jelentésben fordul elő (l. Tarama sözlüğü. Ankara, 1969. 4: 2806 'orman'). A XVII. század első feléből származó „Genc-i Leâl” című munkában a perzsa *bīšā* alak török megfelelőjeként a *mišā* alak áll.

A *b* > *m* változás és az 'erdő' > 'tölgy' változás azonban aligha a törökországi törökben zajlott le. A szókezdő *b*- a törökben megőrződik. BUDAGOV szótárában (1871. i. m. 2: 274) mint perzsa szót idézi: *mīša* 'dub', s megállapítja, hogy ez a szó *mešā* alakban megvan az oszmánliban és az azerbajdzsánban, ahol BUDAGOV szerint jelentése 'les', 'dubovaja roščā'. Ez pedig megadja a kulcsot a jelentésváltozáshoz.

A jelentésváltozás alapja az lehetett, hogy a *bīša* gyakran fordul elő olyan jelzős szerkezetben, mint például a perzsa *bīša-yi ballut*, vagyis 'tölgyerdő; dubovaja roščā'. Ez utóbbi alak megvan az A. ASADULLAJEVA — L. S. PEJSIKOVA által összeállított orosz—perzsa szótárban (1965. 214) *dubovaja roščā* címszó alatt. A BUDAGOV által a szó értelmezéseként megadott *mišā* 'tölgy, tölgyerdő' tehát minden valószínűség szerint olyan szótárból kerülhetett BUDAGOV művébe, amely a perzsa *miše* vagy *meše* 'tölgy' szót tartalmazta. Egyelőre nyitva kell hagynunk a kérdést, hogy a BUDAGOV által használt és 1820-ra datált szótár és az általunk használt szótár azonos-e. THURY (A „Behdset-ül-lugat” című csagatáj szótár. Bp., 1903. 6) azt írja, hogy az a szótár, amelyből többek között ZENKER és BUDAGOV is idéztek, s amellyel VÁMBÉRY és PAVET DE COURTEILLE is foglalkozott, a Kalkuttai Szótár, más nevein „Risžāle-i Fazlullah Khān” vagy „Lugat-i Türki” 1825-ben jelent meg Kalkuttában. BUDAGOV tehát vagy a kalkuttai szótár egy másik változatát használta, vagy ezt a változatot, de annak olyan példányát, amelyben volt egy perzsa vagy ottomán glossza, amely a török *bük* alakot a perzsa-oguz 'tölgy' jelentésű *mišā* szóval egyeztette. Mivel a kalkuttai szótárt PAVET DE COURTEILLE is használta, s nála a *bük* szó csak 'erdő' jelentésben van meg, csak az utóbbira gondolhatunk. Annyi mindenesetre bizonyos, hogy a csagatáj *bük* szó '*mīša*', vagyis 'tölgy, tölgyerdő' jelentése nem tévedés, nem is elírás, mint azt esetleg gondolni lehetne, hanem valós adat. Másfelől a kalkuttai szótárban a *bük* szó jelentéseként megadott perzsa *bīša* 'erdő' *mišā* formában átkerült az ottománba, s ott török *miše*, *meše* alakban 'tölgyfa' jelentése is volt, vagyis itt egy 'erdő' → 'tölgyfa' jelentés zajlott le.

A nogaj és krími tatár *bik* adatban az *ü* > *i* változás nem példátlan (l. pl. nogaj, krími tat. *bit*- 'befejeződni, vége lenni' < *büt*-), de magyarázatra szorul, vö. nogaj, krími tat. *bük*- 'hajlítani' < *bük*-.

Mielőtt az elemzést folytatnám, meg kell jegyezni, hogy bár szavunk megvan a törökországi törökben, ott 'sűrű bozót, bozotos erdő, szoros' stb. jelentése van (l. az adatokat fent); a 'bükk' neve ott *kayın*, ami az ótörökben *kadin* és a 'nyírfa (Betula)' neve (l. csuvas *χurān* 'bereza' < *kadin*). A törökországi törökök tehát, miután az oguz nyelvek szétváltak, és ők a mai lakóterületükre költöztek, a nyírfa nevét vitték át a bükkre (*Fagus orientalis*), míg a többi oguz nyelv megőrizte a szó 'nyírfa' jelentését, vö. türkmén *gayın* 'bereza belaja', azeri: *gayınagaji* 'bereza'. Láttuk, hogy a karacsáj-balkárok a perzsa eredetű 'platán' nevét vitték át a bükkre, amikor jelenlegi helyükre költöztek, ahol bükkal találkoztak, s ez a ószét helyi lakosság hatására történt.

Ezek után meglepő, hogy a (*bük* >) *bik* a nogajban és a krími tatárban éppen bükköt jelöl. A szót a hegyi krími tatárból („und zwar im Gebirge”) már KÖPPEN jelzi (i. h.), aki,

mint láttuk, össze is kötötte a szót a magyar *bük*, *bik* alakokkal. PALLAS a „Flora Rossica”-ban (I, 2, Petropoli, 6) idéz egy „tatár” *biuk* ’*fagus sylvaticus*’ alakot (apud BEKE, A magyar etymologiai szótárhoz: Nyr. 1933: 22—6, 25). Ugyanakkor a többi kipscak nyelvben a szó nincs meg, vagy mostanig nem bukkant fel. Így nincs feljegyezve a krími karaimból sem. Abban az egyetlen kipscak nyelvelmében, ahol a szó előfordul, ’erdő’ jelentésű (ABU HAYYAN).

Mint fentebb az indoeurópai fanevek tárgyalásakor láttuk, az ’erdő, fa’ > ’egy konkrét fa’ jelentésváltozás több esetben is igazolt, feltételezhetjük tehát, hogy a nogaj és krími tatár *bik* < *bük* ’bükkfa’ is a törökség minden korából és nagy területről kimutatható *bük* ’erdő, sűrű erdő, fás hely’ jelentésű szóból levezethető. Arra a kérdésre, hogy ez a jelentésváltozás a kipscak nyelvek körében miért csak a nogajban és a krími tatárban zajlott le, azt válaszolhatjuk, hogy azért, mert a bükk a kipscakok által lakott területek közül csak itt és a Kaukázus északi lejtőin honos, de az utóbbi helyen egy eredetileg ’platan’ jelentésű és végső fokon perzsa jövevényszóval jelölik a bükkfát, valószínűleg korai osztét vagy még korábbi alán hatásra.

Ugyanakkor ezen a fokon nem zárhatjuk ki azt a lehetőséget sem, hogy a nogajok és a krími tatárság beköltözésekor az akkor még itt élő más, korábbi török nyelvű népeségtől vette át a fa ismeretével együtt annak régebbi török nevét. A szó mindenesetre nincs kimutatva a krími karaimban. Vagyis lehetséges, hogy a ’sűrű erdő, fás hely’ > ’bük’ jelentésváltozás nem a nogajban és a krími tatárban, hanem egy másik török nyelvben zajlott le. Ez lehetett a kazár, amelynek jelenlétét a mai nogaj területen és a Krímben számos forrás egyértelműen biztosítja. A két lehetőség közötti mérlegelés szempontjából különös fontossága van többi fanevünknek.

A török *bük* egyeztetése a magyar *bükk* szóval hangtani szempontból nem problémamentes. Árpád-kori faneveink adattára (I. RÓNA-TAS, Árpád-kori faneveink. Adattár. Kézirat) azt mutatja, hogy szavunk korai adatai túlnyomó többségben egy /*bik*/ ejtésre utalnak, helyesírásilag *bik*, *byk* formában fordulnak elő. A /*bük*/ ejtésre utaló adatok ritkák és *buk*, vagy *buc* formában találhatók. Néhány esetben idetartozásuk kétes. 1208/395: *bucchid* (Bodrog, GYÖRFFY 1: 714), 1228/305/361: *buckulese* (bükk-kő-lesse) egy bérc neve (Nógrád, GYÖRFFY 4: 229), 1228/305/361: *buk* (Komárom, GYÖRFFY 3: 409, 456), 1341 *Bukedeghaza* (Bodrog, GYÖRFFY 1: 714), ?#1061/272/327/58/90 *Bukesara* (Fejér, GYÖRFFY 2: 424), 1311 *Bukkescy* (Bács, GYÖRFFY 1: 224), 1243/335/XVII: *bukkpotoka* (Gömör, GYÖRFFY 2: 519), [1208]>394 — 1340>94: *Bukud* (Bodrog, GYÖRFFY 1: 714), *1308 *de Buky* (Bács, GYÖRFFY 1: 215). Mint látjuk, a fenti adatok idetartozása nem minden esetben áll vitán felül, és a több mint 60 biztosan /*i*-vel ejtett alak mellett mindenesetre sokkal ritkábbak. Az sem lényegtelen, hogy az -*ü*-s alakok mind későbbi másolatokban találhatók. A fentiek alapján azt kell mondanunk, hogy a török *bük* még akkor is, ha az ősmagyar nyelvjárások közül az *i*-ző nyelvjárásba került be (erről I. BENKŐ, Magyar nyelvjárástörténet. Bp., 1957. 68, 73), *bik* alakban került a magyarba. Majd ez később ugyanúgy labializálódott, ahogy ez például *gyümölcs*, *ünő* szavunkban, vagyis: török *bük* > *bik* → magyar *bik* > *bük*, *bükk*. Ha már az átadó alak is **bik* volt, akkor nem zárható ki az a feltevés, hogy a nogaj és krími tatár *bik* egy megőrzött ősi kazár illabiális alakot tükröz.

A magyar *bükk* fanév eredetének és átvételének kérdését mindenképpen szélesebb összefüggésbe kell helyeznünk, és ezért meg kell vizsgálnunk a többi fanevünket — így *tölgy*, *kóris*, *gyümölcsény*, *gyertyán*, *gyűrűfa*, *dió* szavunkat is.

(Folytatjuk.)